

Ключевые слова: краеведение, контрреволюционная деятельность, преследования, притеснение, фальсификация, репрессии.

The author analyses the criminal case which served as a warrant for sentencing the active members of the regional studies movement of Kamianetchins to various durations of custody. Moreover, the author stresses that the case reflects the attitude of the current authorities to the connoisseurs native history, culture, language, which were unwanted by the totalitarian system and were subjected to the political purges.

Key words: regional studies, counterrevolutionary activities, persecution, oppression, adulteration, purges.

Роман Подкур*

Взаємовідносини органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938–1939 рр.)

В статті досліджуються взаємовідносини органів державної безпеки та прокуратури УРСР в контексті припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.).

Ключові слова: прокуратура, «великий терор», чистка, «єжовці», НКВС, «Реабілітовані історією».

«Великий терор» 1937–1938 рр. в історичній пам'яті суспільства став символом репресій радянської доби. Оцінка наслідків для України масштабних арештів 1937–1938 рр. розпочалася після розсекречення документів колишніх радянських спецслужб та матеріалів вищого партійно-державного керівництва СРСР. На основі нових архівних даних вчені та громадськість сподівалися отримати науково-статистичні підтвердження злочинів сталінської диктатури, закріпити у суспільній свідомості негативне ставлення до комуністичної практики та ідеології «радянського зраз-

* Подкур Р.Ю. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ка», повернути із забуття сотні тисяч прізвищ людей, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

В Україні від 1992 р. почала реалізовуватися Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАНУ, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. Проміжним результатом програми станом на 2010 р. стало видання 57 томів серії (планується понад 100 томів), каталогізація відомостей понад 700 тис. репресованих громадян, виявлення та оприлюднення тисяч нових документів про злочини більшовицького режиму. Загальним результатом наукового опрацювання проблеми державного терору радянської доби стали понад 6 тис. праць¹.

У другій половині 1980–190-х рр. у вітчизняній історіографії «великий терор» інтерпретувався як «кривава вакханалія» командно-адміністративної системи, підкреслювалася безконтрольність, нестримність масових репресій. Публікація нових архівних матеріалів² призвели до кардинально нових висновків про перебіг «великого терору»³. Вчені дійшли висновку цілеспрямованій, запланованій державними органами, злочин. Бюрократично організований та здійснений із дотриманням таємниці та максимально можливим контролем⁴.

Сучасні дослідники довели необхідність розрізняти широко-масштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-державної, військової, культур-

¹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упоряд.: Є. Бабич, В. Патока; Авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: Наук.-доп. бібліограф. покажчик / Упоряд.: Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; Авт. вступ. ст. Ю. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. – К.: Арістей, 2008. – 684 с.

² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр./ Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «КМА», 2010. – Кн. 1 – 614 с.; Кн. 2. – 598 с.

³ Див. докладніше: *Хлевнюк О.В.* Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 479 с. та ін.

⁴ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Кн. 1. – С. 7.

ної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій йшли паралельно, однак вони мали різні задачі і мету⁵.

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога», які протягом 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові соціальні й національні групи населення, частина громадян розстрілювалася⁶.

«Сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати в умовах радянської дійсності нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни. У цьому контексті мав рацію Н. Верт, що репресії проти радянської еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів проти партійно-державних лідерів мали виховне значення для нових керівників⁷. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їх «перспективи» у разі невиконання вимог вождя.

Загальні результати «великого терору» у цифрах точно визначити складно. На показники впливають кілька факторів: *по-перше*, статистичні відомості НКВС СРСР не завжди збігалися з початком масових репресивних акцій (липень 1937 р.); *по-друге*, керівник КДБ СРСР при Раді Міністрів СРСР І. Серов у 1954–1955 рр. здійснив масштабну «розчистку» архіву органів державної безпеки. Російський дослідник Н. Петров констатував зменшення/знищення архівно-кримінальних справ з 1 млн. 783 тис. у 1954 р. до 75 тис. у 1991 р., які зберігалися у центральному архіві КДБ СРСР⁸.

⁵ Верт Н. Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С. 72.

⁶ Див.: Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт-упоряд.: Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзивіл О., Шаповал Ю. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

⁷ Верт Н. Введение. – С. 72.

⁸ Петров Н.В. Первый председатель КГБ Иван Серов. – М.: Материк, 2005. – С. 161–162.

Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство «Меморіал» оприлюднило наступні статистичні підсумки «великого терору» у СРСР протягом жовтня 1936 – листопада 1938 рр.: за справами ГУДБ НКВС СРСР заарештовано не менше 1 млн. 710 тис. осіб, засуджено — 1 млн. 440 тис., розстріляно — не менше 724 тис. Додатково «міліцейськими трійками» як «соціально-шкідливий елемент» засуджено близько 400 тис., депортовано 200 тис., засуджено судами за загальнокримінальні злочини не менше 2 млн., із них до таборів направлено 800 тис.⁹

Російський дослідник О. Мозохін навів таку статистику жертв «великого терору» в УРСР. У 1937 р. заарештовано 159 573 особи, у 1938 р. — 106 119¹⁰. Український історик В. Нікольський подав дещо інші цифри — за 1937–1938 рр. засудили 198 918 громадян УРСР, із них розстріляли 123 421 особу (або 62%)¹¹.

Дані наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, наведені у «Пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 року по 1 липня 1938 року», корелюються з даними О. Мозохіна. О. Успенський прозвітував про 159 773 заарештованих осіб у 1937 р. та 105 193 — у 1938 р. Додатково на розгляді у НКВС СРСР, згідно з наказом № 00485, перебувало — 28 822 особи, в Особливій нараді НКВС СРСР чекали вироку 1001 особа, затверджено на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 1180 осіб, за спецколегією та військовим трибуналом числилося 4430 осіб, слідчі мали спрямувати у судові інстанції справи на 22 452 особи¹².

Наприкінці 1938 р. Й. Сталін вирішив припинити масові репресивні акції проти населення країни. Імовірно, він був переконаний, що широкомасштабний державний терор досяг мети — радянське суспільство, нажахане перспективою смерті або таборів, було готове виконати найменшу забаганку вождя. Нові чиновни-

⁹ http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html

¹⁰ *Мозохин О.Б.* Право на репресии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – М.: Кучково поле, 2006. – С. 335, 339.

¹¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 402.

¹² Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. – С. 273–277.

ки, зобов'язані лідерів ВКП(б) стрімким кар'єрним зростом, здавалися спроможними реалізувати ідеї кардинальної модернізації економіки країни та «світової революції».

За твердженням російського історика О. Хлевнюка, Й. Сталін поволі готувався до виходу з «великої чистки»¹³. Ще 8 квітня 1938 р. М. Єжова призначили за сумісництвом наркомом водного транспорту СРСР¹⁴. Сумісництво посад керівними працівниками — типове явище для сталінського періоду. М. Єжов, будучи наркомом внутрішніх справ СРСР, суміщав ще посаду заступника голови комітету резервів при Раді праці та оборони¹⁵. Однак до наркомату водного транспорту перевели чимало відповідальних працівників із НКВС СРСР, які складали близьке оточення М. Єжова. Будучи добре обізнаним із причино-наслідковими зв'язками кадрових переміщень Й. Сталіна, М. Єжов¹⁶ зрозумів це як сигнал про зміну ставлення до нього. Призначення у серпні 1938 р. заступником наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії лише впевнило його у підозрах щодо намірів вождя.

На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 8 жовтня 1938 р. було створено міжвідомчу комісію у складі Л. Берії (НКВС СРСР), А. Вишинського (прокурор СРСР), М. Ричкова (голова Верховного Суду СРСР), Г. Маленкова (секретар ЦК ВКП(б), партійний куратор адміністративних органів), якій доручалося підготувати проект постанови «про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства»¹⁷. Тер-

¹³ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 342.

¹⁴ Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 3, д. 998, л. 21. Оpubл.: Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Сост.: В. Н. Хаустов и др.; Междунар. фонд «Демократия» (Россия); Изд-во Йельского ун-та (США). – М.: Материк, 2004. – С. 516.

¹⁵ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Под. ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского; Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ. – М.: Звенья, 1999. – С. 185.

¹⁶ У березні 1935 р. – лютому 1936 р. М. Єжов обіймав посаду завідувача відділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б) (див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 185).

¹⁷ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина... 1937–1938. – С. 562.

мін дії комісії у проекті постанови, власноруч написаному Л. Кагановичем, не обумовлювався. Його визначив Й. Сталін — 10 діб¹⁸. Формально комісію очолив М. Єжов, проте всі розуміли, що головною особою, яка спрямовувала її дії, був генеральний секретар ЦК ВКП(б). Проміжним результатом роботи Комісії політбюро ЦК ВКП(б) щодо вироблення постанови про припинення «спрощеного слідства та суду» була постанова політбюро від 15 листопада 1938 р. про затвердження директиви СНК СРСР та ЦК ВКП(б) наркомам НКВС, начальникам УНКВС, прокурорам всіх рівнів, головам Верховного Суду СРСР, Верховних судів союзних і автономних республік, Військової колегії Верховного Суду СРСР, трибуналів військових округів. Постановою заборонявся з 16 листопада 1938 р. розгляд справ на засіданнях «трийок» військових трибуналів і Військової колегії Верховного Суду СРСР, надісланих у спрощеному порядку. Прокурорів зобов'язували простежити за «точними і негайним виконанням постанови» і доповісти в НКВС СРСР та Прокурору СРСР¹⁹.

Через два дні 17 листопада 1938 р. політбюро затвердило спільну постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства»²⁰ Головні звинувачення до співробітників органів державної безпеки зводилися до

«припинення агентурно-інформаційної роботи, бажання діяти спрощеним способом, шляхом практики масових арештів, не переймаючись повнотою і високою якістю розслідування», «вимагання від керівництва додаткових лімітів для проведення масових арештів»²¹.

Як наслідок,

«слідчі обмежувалися отриманням від звинувачуваного зізнання у провіні, зовсім не переймалися щодо підкріплення зізнання необхідними документальними даними (свідчення свідків, акти експертизи, речові докази тощо)».

¹⁸ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 344.

¹⁹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина... 1937–1938. – С. 606.

²⁰ Там же. – С. 607–611.

²¹ Там же.

Сама кримінальна справа оформлювалася без урахування процесуальних норм — слідчі спочатку робили замітки зі свідчень заарештованого, потім писали один загальний протокол; у протоколі дослівно не фіксувалися свідчення арештованого; типовими були випадки, коли протокол писався лише після зізнання; у справу підшивалися не підписані, покреслені протоколи, незавірнені обвинувальні вироби тощо.

Вище партійно-державне керівництво країни звинуватило також і співробітників прокуратури СРСР, які

«не вживали необхідних заходів для ліквідації вказаних вад, зводячи свою участь у розслідуванні до простої реєстрації і штампування слідчих матеріалів».

Прокурорські органи, вказувалося у постанові,

«не тільки не припиняли порушення революційної законності, а й фактично узаконювали ці порушення»²².

Готуючи вказану постанову, сталінське оточення у повній мірі скористалося численними фактами «помилки» у виконанні оперативних наказів НКВС СРСР та директив прокуратури СРСР про масові репресивні акції. Головною проблемою для чекістів був брак часу на слідство, вимоги керівництва НКВС СРСР у реалізації затверджених лімітів на арешт та розстріл, швидкому проведенні «національних операцій».

На мою думку, Й. Сталін розумів, що вказані у постанові прорахунки пов'язані зі спрощеним веденням слідства. Однак такий порядок санкціонувало політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. при розгляді проекту оперативного наказу НКВС СРСР № 00447²³, і звинувачення всіх співробітників радянських правоохоронних структур у «контрреволюції» підірвало б віру у правильність дій вищого політичного керівництва країни. Тому у постанові щодо визначення винуватців мав місце певний нюанс. Сталінському тлумаченню ідеї використання спрощеного слідства була притаманна наступна логіка:

- спрощене слідство партійно-державне керівництво СРСР дозволило для радикальної боротьби з антирадянськими

²² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина... 1937–1938. – С. 609.

²³ Там же. – С. 273.

- елементами та національною контрреволюцією, які перешкоджали будівництву соціалістичної держави;
- співробітники органів державної безпеки та прокуратури, намагаючись швидко виконати оперативні накази НКВС СРСР та реалізувати ліміти, недотримувалися визначеного у наказах порядку арештів та слідства;
 - спрощене слідство не означало припинення активної агентурно-інформаційної роботи;
 - вадами спрощеного слідства скористалися «вороги народу», які «пробралися в органи НКВС СРСР та прокуратури» — вони «перекручували радянські закони, фальсифікували слідчі документи, притягували до кримінальної відповідальності і безпідставно арештовували громадян, порушували справи проти невинних людей, уживали заходів щодо порятунку від арешту співучасників по злочинній контрреволюційній діяльності»;
 - «вороги народу» у НКВС СРСР та прокуратурі намагалися уникнути партійного контролю, продовжуючи свою антирадянську підривну діяльність;
 - завдяки сигналам громадськості та вірних «ідеям комунізму» співробітників органів НКВС СРСР ЦК ВКП(б) та уряд поклали край злочинам і розпочали перевірку контрреволюційної діяльності окремих співробітників;
 - усі, хто непричетний до антирадянської діяльності та потраждав від «контрреволюціонерів-чекістів», будуть виправдані та звільнені.

Постанова забороняла органам НКВС СРСР та прокуратури проведення будь-яких масових операцій, пов'язаних з арештами та виселенням. Відновлювалася дія ст. 127 Конституції СРСР щодо арешту згідно з постановою суду чи з санкції прокурора. Ліквідувалися судові трійки, створені згідно з оперативними наказами НКВС СРСР, трійки при обласних, крайових і республіканських управліннях міліції. Органи прокуратури та НКВС СРСР мали дотримуватися вимог Кримінально-процесуального кодексу. Тепер прокурори, які наглядали за слідством в органах НКВС СРСР, повинні були затверджуватися у ЦК ВКП(б) за поданням обкомів, крайкомів, ЦК національних компартій і прокурора СРСР.

26 листопада 1938 р. постанова РНК СРСР та ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та веден-

ня слідства» була дубльована наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 00762, в якому скасовувалися оперативні накази про проведення масових репресивних акцій та встановлювався порядок передачі завершених слідчих справ — тепер вони направлялися через прокурора на розгляд суду.

Нарком доручив начальникам обласних УНКВС забезпечити оперативних співробітників примірниками Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів. Заступнику начальника 1-го спецвідділу Г. Петрову доручалося протягом 10 днів вирішити питання про їх додатковий тираж для термінової роздачі співробітникам центрального та територіальних апаратів НКВС СРСР.

Л. Берія запропонував наркомам союзних та автономних республік, начальникам територіальних апаратів УНКВС СРСР провести оперативні наради щодо вивчення постанови РНК СРСР та ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», наказів НКВС СРСР, які регламентували дії органів НКВС СРСР в умовах припинення масових репресивних акцій²⁴. Реалізація постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР і наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. приголомшила чекістів. Співробітників НКВС СРСР накрила хвиля звинувачень у «порушенні соціалістичної законності», причетності до «змови у НКВС СРСР», «троцькізмі» тощо.

Прокурор СРСР А. Вишинський 26 листопада 1938 р. теж направив доповідну записку Й. Сталіну з проханням затвердити проект наказу Прокуратури СРСР №1/001562 про реалізацію постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. Окрім дотримання чинного законодавства стосовно ведення слідства, А. Вишинський категорично забороняв давати санкцію на арешт «по телефону, за довідками, меморандумами тощо», вимагав на кожен арешт наглядового впровадження. У випадку помилкового арешту прокурор мав негайно змінити міру запобігання. Наказом також встановлювалася процедура підготовки справ на розгляд Особливою нарадою при НКВС СРСР. Справа мала відповідати процесуальним нормам підготовки на судовий розгляд. Й. Сталін погодився із проектом наказу Прокуратури СРСР²⁵.

²⁴ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина... 1937-1938. – С. 612-615.

²⁵ Там же. – С. 618-622.

Місцеві партійні та прокурорські органи, маючи у розпорядженні вище згадані постанови, розпочали масову «античекістську кампанію». Співробітників місцевих апаратів органів державної безпеки масово звинувачували у порушенні соціалістичної законності, безпідставних арештах та розстрілах, використанні тортур на допитах тощо. Кампанія набрала такого розмаху, що почала дезорганізувати роботу органів державної безпеки. Керівники УНКВС повідомляли наркому НКВС СРСР про «важкі настрої співробітників», «масові очікування арешту», факти самогубства²⁶.

Заступник наркома НКВС УРСР А. Кобулов у грудні 1938 р. писав наркому НКВС СРСР Л. Берії:

«Вся робота органів НКВС по слідству береться під сумнів, культивується думка, що більшість арештованих надали свідчення під впливом фізичного методів впливу [...]. Під час повторних допитів, в першу чергу намагаються добитися, що арештований дав свідчення в результаті побиття. Ці свідчення старанно записуються у протокол»²⁷.

Л. Берія направив листа А. Кобулова Прокурору СРСР А. Вишинському з категоричною вимогою втрутитися в ситуацію. Подібна доповідна записка у грудні 1938 р. із скаргою на дії прокуратури надійшла від начальника УНКВС Ленінградської області С. Гоглідзе. А. Вишинський у директиві прокурорським працівникам Ленінградської області та УРСР вказав, що прокурорський нагляд повинен здійснюватися у такій формі, щоб не компрометувати слідство²⁸.

Й. Сталін розумів, що санкціоновані вищим партійним СРСР спрощений порядок слідства та тортури дають підстави для арешту практично кожного співробітника місцевих апаратів НКВС СРСР. Тому він направив 10 січня 1939 р. секретарям обкомів, крайкомів, національних компартій, наркомам НКВС, начальникам УНКВС шифровану телеграму, де пояснив, що використання тортур було санкціоновано ЦК ВКП(б)²⁹. 27 січня 1939 р. секретаря-

²⁶ Хаустов В. Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2008. – С. 255–256.

²⁷ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 363.

²⁸ Там же.

²⁹ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУРК «Смерш». 1939–1946. – М., 2006. – С. 14–15.

рям обкомів була розіслана директива про ознайомлення з шифротелеграмою від 10 січня обласних прокурорських співробітників, а 27 лютого — директива про ознайомлення голів обласних, крайових та республіканських судових органів³⁰.

Однак, телеграма Й. Сталіна не припинила наступ партійних та прокурорських органів на співробітників місцевих апаратів органів держбезпеки. Тому 20 лютого 1939 р. був виданий спільний наказ наркома НКВС СРСР Л. Берія та Прокурора СРСР А. Вишинського №00156 «Про заходи із забезпечення виконання Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р». Він був підготовлений за результатами спільної наради від 19 лютого 1939 р. НКВС СРСР та прокуратури СРСР за участі співробітників центрального та місцевих апаратів НКВС та прокуратури. У постанові відзначалася незадовільний прокурорський нагляд за слідством, неприпустиму затримку у перевірці справ НКВС, затягування з передачею справ за підсудністю. Від співробітників прокуратури вимагали не перевищувати десятиденний строк розгляду справ, які передавалися з місцевих апаратів НКВС, не повертати справи в органи держбезпеки для дослідження через незначні, формальні причини,

«особливо, коли недоліки слідства можуть бути ліквідовані безпосередньо самими прокурорами без повернення справи на дослідження»³¹.

Але скарги на прокурорський нагляд продовжували надходити. Тому Л. Берія 2 березня 1939 р. знову звернувся до Прокурора СРСР А. Вишинського та наркома юстиції СРСР М. Ричкова з листами, однаковими за змістом. Він назвав «шкідливими» дії співробітників прокуратури, які відвідували камери, фотографували підозрілі місця на тілі арештантів, встановлювали факти тортур та побиття, заохочували ув'язнених писати скарги на вчинки слідчих. В тюрмах арештанти розпочали акції протесту та голодування³². Л. Берія просив припинити прокуратуру і органи юстиції переслідувати співробітників місцевих апаратів НКВС СРСР.

³⁰ Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУРК «Смерш». 1939-1946. – С. 20, 24.

³¹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. – Кн. 2. – С. 406-408.

³² Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 363.

Численні конфлікти між співробітниками регіональних апаратів органів прокуратури та державної безпеки були зафіксовані в УРСР. На спільній нараді НКВС та прокуратури УРСР 2 березня 1939 р. за участю начальників УНКВС та обласних прокурорів заступник наркома НКВС УРСР М. Горлінський прямо заявив, що після отримання постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. апарати УНКВС Ворошиловградської, Дніпропетровської, Сталінської областей повністю припинили допити арештантів. Водночас тільки за УНКВС Дніпропетровської області числилося понад 6 тис. заарештованих громадян. Слідчі замість розслідування та доведення їх контрреволюційної діяльності розпочали масове опитування свідків, які або відмовлялися від попередніх свідчень, або розповідали про «громадсько-політичну діяльність» підозрюваного. М. Горлінський навів приклад: один зі слідчих опитав понад 60 осіб, оформив 6 протоколів, де заарештовані отримали лише позитивні відгуки. Слідчий пояснював, що інших матеріалів не виявив.

Начальники оперативних відділів УНКВС доповідали, що переважна більшість арештантів відмовилася від попередніх свідчень. Після аналізу ситуації по територіальних апаратах М. Горлінський зробив висновок, що співробітники «після виявлення ворогів народу у НКВС почали боятися арештованих»³³. Водночас окремі співробітники органів державної безпеки проявляли «нерішучість» у звільненні завідомо невинних громадян. М. Горлінський відзначав, що «декотрі апарати продовжують тримати людей, на яких є лише прізвище, назване ворогом народу»³⁴.

Чи не головним завданням територіальних органів державної безпеки стало розслідування справ громадян, заарештованих до 17 листопада 1938 р., коли ще діяли накази НКВС СРСР про масові репресивні акції. При розслідуванні цих справ Л. Берія вимагав точного дотримання радянського законодавства та відомчих інструкцій НКВС і прокуратури СРСР. Створені відповідно до наказу НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. спеціальні слідчі групи з кваліфікованих співробітників оперативних відділів мали у короткі терміни розглянути матеріали. НКВС УРСР ство-

³³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 28, арк. 46.

³⁴ Там само, арк. 48.

рив такі слідчі групи у центральному апараті, обласних УНКВС та найбільших міськвідділах НКВС — в Ізюмі, Макіївці, Білій Церкві, Умані, Старобільську, Первомайську, Кривому Розі.

Станом на 17 листопада 1938 р. у провадженні НКВС УРСР перебували справи на 15 143 особи³⁵. Однак наказ НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. передбачав повернення до УНКВС справ, які вже розглянули трійки НКВС/УНКВС, міліцейські трійки чи Особлива нарада при НКВС СРСР, але вирок стосовно засуджених ще не був виконаний. За період із 17 листопада 1938 р. по 10 лютого 1939 р. додатково до УНКВС УРСР надійшло справ на 10 808 осіб³⁶. Отже, усього додатковому розгляду підлягала доля 25 951 особи.

Через три місяці, станом на 20 лютого 1939 р., у провадженні органів НКВС УРСР перебувало справ на 24 602 обвинувачених. Завершено справ на 11 471 особу, із них звільнено 4006 осіб³⁷. За січень 1939 р. було розглянуто справи на 5538 осіб, із них звільнено 1772; за 20 днів лютого розглянуто справи на 3276 осіб, звільнено — 1032 особи³⁸.

Тільки в УНКВС по Дніпропетровській області з 1 грудня 1938 р. по 20 лютого 1939 р. було переглянуто 1003 справи на 1274 особи. Із них звільнено 556 осіб, на Особливу нараду при НКВС СРСР направлено 11 осіб, до військового трибуналу — 297, обласного суду — 410 осіб³⁹.

Але у доповідній записці від 1 березня 1939 р. заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР молодший лейтенант державної безпеки Смирнов доповідав керівництву НКВС УРСР, що типовим явищем був повільний розгляд справ працівниками прокуратури. Тому за січень та першу декаду лютого 1939 р. Дніпропетровський обласний суд розглянув усього 53 справи на 56 осіб, із них виправдав 16 осіб, засудив 41 особу, направив до досліджування справ на 15 осіб.

Головними причинами відправки на дорозслідування стали неякісний допит свідків (не висвітлено обставин злочину, опису-

³⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 49, арк. 93.

³⁶ Там само, ф. 16, оп. 32, спр. 49 арк. 95.

³⁷ Там само, ф. 16, оп. 32 спр. 36, арк. 220.

³⁸ Там само, ф. 16, оп. 32 спр. 49, арк. 119.

вані події не мали датування, не вказано місце події); недопитані свідки, на яких посилалися у свідченнях; у справі відсутні матеріали про перші місяці утримання під вартою. Керівництво УНКВС по Дніпропетровській області визнало, що у більшості випадків повернення справ було вмотивованим⁴⁰.

Подібна ситуація, як зазначав заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Смирнов, була характерна для всіх УНКВС УРСР. За інформацією УНКВС по Полтавській області, обласна прокуратура зі справ на 524 обвинувачених передала за січень — першу декаду лютого 1939 р. лише справи на 233 особи. Із них судові органи розглянули лише справи на 58 осіб. По центральному апарату НКВС УРСР 368 справ було направлено у прокуратуру, із них повернулося для дорозслідування 46 справ на 61 особу. У судові органи прокуратурою було спрямовано справи на 112 осіб⁴¹.

Причиною неякісного оформлення справ стала низька кваліфікація слідчих, більшість з яких не мали досвіду слідчої роботи, або працювали лише в умовах спрощеного слідства. Такий досвід, наголошував у лютому 1939 р. у доповідній записці начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській області О. Михайлов, рівнозначний відсутності будь-яких знань,

«оскільки слідчих треба не тільки перенавчати, а й боротися за викорінення старих, непотрібних методів спрощенства».

Іншою причиною стала складність окремих справ, розслідування яких вимагало певних навичок оперативно-слідчої роботи, замовлення експертиз, пошуку архівних документів⁴².

Міжвідомчі суперечності між прокуратурою та органами державної безпеки кардинально вирішувалися у найкоротші строки. На згадуваній уже спільній оперативній нараді НКВС та прокуратури УРСР від 2 березня 1939 р. керівники центральних апаратів відомств, начальники УНКВС та обласні прокурори якраз намагалися ліквідувати виниклі проблеми перегляду «старих справ». Основним «камнем спотикання» було повернення справ

³⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 36, арк. 221.

⁴⁰ Там само, арк. 222.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само, спр. 48, арк. 138.

на дорозслідування. Прокурор УРСР Л. Яченін розповів про настанови, які він отримав на спільній нараді НКВС СРСР та прокуратури СРСР у Москві. За словами Л. Яченіна, прокурор СРСР А. Вишинський стосовно розгляду справ вказав, що

«потрібно по-партійному, сміливо, як більшовикам оцінити всю суму зібраних доказів по справі, по-партійному вклинитися у справу, зібрати все, що потрібно, щоби довести обвинувачення і коли все зроблено, ставити питання прямо, якщо винний — судити, якщо — ні, вирішувати справу по суті»⁴³.

Настанови наркома НКВС СРСР Л. Берії у переказі Л. Яченіна були наступними:

«Є такі справи, де є 10 свідчень, а їм гріш ціна. Водночас є 10 побічних свідчень, які мають велике значення. [...] Там, де у нас складається враження, що особа винна — ми повинні оформляти її на Особливу нараду»⁴⁴.

Цитовані настанови А. Вишинського, Л. Берії та Л. Яченіна є типовими для керівників сталінського штибу. Вони оперують політичними категоріями (партійний розгляд, більшовицький погляд тощо), правові чинники перегляду залишилися поза їх увагою. Режим не збирався ґрунтовно переглядати результати «великого терору» та займатися реабілітацією його жертв. Навіть сам цей термін не застосовувався стосовно звільнених громадян. У документах відзначався лише факт припинення справи «за відсутністю складу злочину» чи «відсутністю компрометуючої інформації».

Про небажання переглядати справи на репресованих громадян свідчить і статистика розгляду скарг прокурорськими органами УРСР. Загалом до органів прокуратура УРСР за період з 1 січня 1939 р. по 1 березня 1940 р. надійшло 170 855 скарг (до республіканських органів — 46 695, до обласних прокуратур 16 областей — 124 160, з них 31 632 скарги (25,5%) залишилися без наслідків, 34 220 (27,6%) передали іншим органам через те, що вони не стосувалися постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.).

⁴³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32 спр. 28, арк. 60.

⁴⁴ Там само.

Для перегляду 46 695 скарг прокуратура УРСР затребувала 1 940 слідчих справ (4,2%), обласні прокуратури з 124 160 скарг — 2 8296 справ (22,8%). До 16 квітня 1940 р. в обласні прокуратури з 28296 надійшло лише 12 672 справи (44,8%), з яких 10 030 справ були перевірені. При цьому тільки у 2 390 справах був заявлений протест прокуратури⁴⁵. Таким чином, кульмінація втручання прокурорських співробітників у роботу органів НКВС СРСР вже пройшла.

Для прискорення перегляду справ заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов, підтримуючи політичні вказівки керівників прокуратури та НКВС СРСР, запропонував ліквідувати міжрайонні слідчі групи. Справи арештованих планувалося розглядати силами територіальних апаратів, де проводилося слідство. А. Кобулов поінформував присутніх членів наради, що за наказом Л. Берії три чверті слідчих буде переорієнтовано на перегляд «старих справ». На думку наркома внутрішніх справ СРСР, саме ці справи заважали продовжувати слідчу роботу щодо виявлення контрреволюціонерів⁴⁶. Терміном завершення перегляду А. Кобулов визначив 1 квітня 1939 р.

Про політичну спрямованість процесу розгляду «старих справ» свідчить жорсткий контроль із боку центрального апарату НКВС УРСР за справами на звільнених громадян. Його співробітники постійно здійснювали перевірки територіальних апаратів НКВС УРСР на предмет, представники яких соціальних груп були звільнені, які злочини їм інкримінувалися, які були докази їх злочинної діяльності, підстави звільнення? Так, після перевірки начальником 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Павличевим справ звільнених громадян заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов у квітні 1939 р. «розносив» начальника УНКВС по Чернігівській області П. Дмитрієва за звільнення з-під арешту понад 70 осіб «колишніх політичних бандитів, повстанців, білих офіцерів, куркулів, жандармів, поліцейських, кадрових есерів». А. Кобулов розпорядився розпочати додаткове слідство. Для його прискорення він наказав розподілити по 1–2 справи серед кваліфікованих слідчих Чернігівського УНКВС. Для збирання доказів

⁴⁵ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Кн. 2. – С. 394, 412–413.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 28, арк. 65.

про «контрреволюційну роботу» вже звільнених громадян слідчі повинні були додатково допитати свідків, активізувати агентурну мережу. А. Кобулов вимагав у найкоротші терміни знайти підстави для повторного арешту та засудження⁴⁷.

Така практика яскраво свідчить, що припинення масових репресивних акцій не означало скасування арештів за соціальною чи національною ознакою. Сталінський режим у латентній формі продовжував здійснювати політику «соціальної інженерії».

Таким чином, завершення «великого терору» готувалося Й. Сталіним заздалегідь. Попри різке припинення репресій удалося уникнути загальної інерції у проведенні арештів, виконанні вироків тощо. Це свідчить про жорсткий контроль і «слухняність» інструменту сталінського терору — НКВС СРСР.

Ініційований вищим партійно-державним керівництвом перегляд справ стосувався лише обмеженого кола заарештованих громадян — тих, хто на момент оприлюднення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. перебував під слідством і засуджених осіб, вирок стосовно яких ще не був виконаний Сталінський режим не збирався переглядати всі справи постраждалих від «великого терору». Метою перегляду справ було послаблення соціального невдоволення від сваволі НКВС СРСР та отримання формальних підстав для «чистки» серед самих чекістів. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія продовжував латентні арешти потенційних «ворогів народу».

Численні конфлікти між органами прокуратури та державної безпеки стали наслідком державного терору. Співробітники прокуратури НКВС СРСР були нажахані можливою відповідальністю за цілеспрямовані злочини, санкціоновані вищим політичним керівництвом СРСР. Тому після припинення «великого терору» в умовах чинного радянського законодавства вони боялися зробити «прокурорську помилку».

В статье исследуются взаимоотношения органов государственной безопасности УССР и прокуратуры в контексте прекращения «большого террора» (ноябрь 1938–1939 гг.).

Ключевые слова: прокуратура, «большой террор», чистка, «ежовцы», НКВД, «Реабилитированные историей».

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 49, арк. 180–182.

The article is dedicated to the relationships of state security institutions of Soviet Ukraine and public procurator's office in the context of the end of «Great Terror» (November 1938–1939).

Key words: public procurator's office, «Great Terror», purge, «ezhovtsy», NKVD, «Rehabilitate by history».

*Володимир Дмитрук**

Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.)

У статті досліджується ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР до Української греко-католицької церкви, конкретні кроки щодо ліквідації парафій УГКЦ, арешти священників та віруючих.

Ключові слова: УГКЦ, репресії, релігійні громади, православ'я, Теодор Ромжа.

Ліквідація Української греко-католицької церкви, репресії проти її священнослужителів і віруючих, партійно-державна політика щодо релігії повоєнного періоду з різних позицій висвітлювалися в багатьох наукових дослідженнях¹, збірниках документів і матеріалів², розглядалися на різноманітних тематичних конфе-

* *Дмитрук В.І.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ Українська греко-католицька церква. – Львів: Логос, 1992. – 144 с.; *Добош О.* Унія на Україні. Вік ХХ. – Кам'янець-Подільський: Дзвін, 1996. – 144 с.; *Бажан О., Данилюк Ю.* Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000. – 332 с.; *Пащенко В.* Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002.; *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

² *Мартирологія українських церков: В 4-х т.* – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. – Т. 2: Українська католицька церква; *Сергійчук В.* Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – 494 с.; *Ліквідація УГКЦ (1939–1946).* Документи радянських органів державної безпеки / Упоряд.: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. 1. – 920 с.; *Ліквідація УГКЦ (1939–1946).* Документи радянських